لە نێو فۆلکلۆری داب و نەریتی کوردەواری دا

● عومەر ئیبراهیم عەزیز ●

فۆلکلۆر بریتی‌یە لە کەلەپووری هەموو نەتەوەیێك لە نەتەوەکانی سەر ئەم ڕووی زەمینە.

واتا: ئەو کەلەپوورە ڕەنگاوڕەنگەیە لە ناوباری ژیانی ڕاستەقینەی میللەتە چەوساوەکانی ئەم جیهانەی ئێمەی تێدا ژیاوین هەڵ قوڵاوەو، ڕووداوی ژیانی ڕۆژانەیان بووە کە لە ناو ڕۆڵەکانی نەتەوەکەیان دا ڕوویداوەو، هەر لەو کات و شوێن دا بەقسەی ڕەوان و سەرزاری‌و ڕەمەکی‌و وتەی شیرین و پرسۆزو دڵ فڕێن گێراویانەتەوە، لەم زار بۆ ئەو زارو لە باوکەوە بۆ کوڕو لە دایکەوە بۆ کیژ، ئەم گێرانەوەیەش بەشێوەی هۆنینەوە بوە، یاخود بەشێوەیێکی ئاسایی یا ئەوەتە بە هەر شێوەیێکی‌تر بوویێت گێراویانەتەوە، تاکو گەیشتونە ئەم کاتەی کە ئێستا ئێمەی تێ‌دا دەژین.

بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو گێرانەوەیە بەگەلێك شێوەو جۆر بووەو ڕوویداوە، بۆیە بەهۆی ئەو گێرانەوەیە ـ لەنێوان نەتەوەیەك و نەتەوەیەکی دی‌دا جیاوازی پەیدابووە، چونکە گومانی تێدا نی‌یە گێرانەوەی نەتەوەیێك لەگەڵ نەتەوەیەکی دی وردە جیاوازییکی هەردەبێ، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ باری پێش کەوتن و دواکەوتنی ئەو نەتەوەیە.

هەروەك ڕوونیشە کەلەپووری نەتەوایەتی دەربڕین و شێوەی ژیانی کۆنی پێش پتر لە سەدان ساڵی پێش ئێستای باوو باپیران دەردەخات، پلەی شارستانیەتی‌و خوو ڕەوشت و بیروباوەڕیان پیشان دەدات.

لەمەش بۆ لەمڕۆکەی ئێمە ڕۆڵێکی گرنگ و شوێنێکی دیارکراوی هەرە بەرزی هەیە بۆ ژیانی ڕۆژانەی ئەوەی نوێ‌و ئەوەکانی دوارۆژیش.[1]

(زۆر لە زاناکانی جیهان ئەوەیان دووپات کردۆتەوەو بە کۆمەڵانی خەڵکیان سەلماندوە کە فۆلکلۆر لەگەڵ بوونی مرۆڤەوە سەری هەڵداوە، هەر لەبەر ئەوەشە بیرونەریتی کۆمەڵایەتی کۆن و کەلەپووری نەتەوایەتی بەپێی پێش کەوتنی شارستانیەتی‌و قۆناخەکانی مێژوویی پێش کەوتوون و هەر لەو کاتەش دا ئەو گەلە گەلێ گیروگرفت و ناخۆشی‌و دەردەسەری‌و ئازاری ـ چێشتووە، فۆلکلۆریش لەگەڵ گەشەکردنی گەلەکەی خۆی‌و لە پێش کەوتنی‌دا بەسەر ئازارەکانی ژیان دا، پێش دەکەوی‌و گەشە دەکات).[2]

(ئەلیکسەندەر کراب)یش لەم رووەوە دەڵێ: فۆلکلۆر زانستێکی مێژوویییە، بۆیە دەبێ ئەو زانستە بپارێزرێت و بیێ بە بەردی بناغەی ئەدەبی پێشکەوتوو)[٣]

لێرەدا لە وتەکەی (ئەلیکسەندەر کراب)ەوە بۆمان دەردەکەوێت کە هەوڵ و ماندووبوون و خۆخەریك کردن و تەقەڵای هەمیشەیی بێوچان لە پێناوی پاراستن و کۆکردنەوەو بڵاوکردنەوەو لێکۆڵینەوەی زانستانە بدرێ بۆ گەیاندنیان بە رۆڵەو گەلانی تری جیهان.

د. عیزەدین مستەفا رەسوڵ لەبارەی دەوڵەمەندی فۆلکلۆری کوردییەوە دەڵێت: «گومان لەوەدا نەماوە کە نەتەوەی کورد لە فۆلکلۆردا یەکێکە لە نەتەوە هەرە دەوڵەمەندەکانی جیهان، هۆی ئەمەش تەنیا ئەوە نییە کە ئەدەبیاتی نووسراو نەختێك درەنگ لە ناو کوردا پەیدابوویێت. بەڵکو ژیانی تایبەتی گەلی کوردو وێنەی جیاوازو گۆرانی زووبەزوو لەم وێنانەدا، بوونەتە هۆی ئەم دەوڵەمەندییە، هەروەك بوونی چەند دیالێکتێك هێندەی تر دەوڵەمەندی کردووە. هەروەها زروفی تایبەتی وای کردووە کەبەشی زۆری ئەدەبی میللی بەناوی خاوەنەکەیەوە بڵاونەبێتەوەو ئەوەش دەماودەم و پشتاوپشت بمێنێتەوەو بچێتە - سەرگەنجینەی فۆلکلۆرمان».[٤]

فۆلکلۆری نەریتی کۆمەڵایەتیی کوردەواری:

ئەم بەشەی فۆلکلۆرە هەموو خوو رەوشت و هەڵس و کەوتێکی کوردەواری دەگرێتەوە کە بەزۆریش لەسەر بنچینەی هەرەوەزی کۆمەڵایەتی - دامەزراون.[٥]

هەر لە سەرەتای ژیانی رۆڵەکانی میللەتەکەمان و تاکو ئەمرۆکەش هەندێکیان هەروەکو خۆیان ماونەتەوەو لە دێهاتەکانی کوردستانمان پەیرەوی دەکرێن و، هەند - یکیشیان بەرەو نەمان دەچن و، شتی تر شوێنیان دەگرێتەوە.[٦]

هۆی نەمانی هەندێ لەم خوو رەوشت و هەڵس و کەوتانە دەگرێتەوە بۆ ئەو گۆرانکاریو پەرەپێدان و پێش خستنی تەکنەلۆژیایە لەم لایەنەوە. هەندێکی تریشیان لەبەر گرنگییان هەروەکو خۆیان ماونەتەوەو پارێزراون.

ئەو نەریتانەی کە باوبوون لەکاتی جووت و تۆودان و دروێنە کردن، ئێستا ئەو ئامێرە نوێیانە جێگای کەل و پەلە کشتوکاڵییە کۆنەکانی گرتۆتەوە، لەگەڵ ئەم شوێن - گرتنەوەیان دا خوورەوشت و نەریتەکانیشیان لەگەڵ خۆیاندا لە ناو بردوە.

بەڵام ئەو نەریتانەی کە ئەمرۆکە ماون و هەربەاون جێگای شانازیو سەربڵندییە بۆ ئێمە کە لە ناو میللەتانی ترەوە پێیانیان دیاربین و مۆرکی تایبەتییان هەبێو پێیان لە نەتەوەکانی تری جیهان جیابکرێنەوە.

لەوانە: [شاییو هەڵپەرکێ بەهەموو جۆرەکانییەوە، هەندێ کاری کشتوکاڵیو باوبوو یارمەتیدانی یەکتریو زبارەو رێز لە یەکتری گرتن و بەزەیی هاتنەوە بە بچووك و جەژن و گەردەن ئازاییو نۆماستانەو فرۆو گۆشت بەخشین و ئاموشۆکردنی یەکتریو سەر لە یەك دان و دەیان نەریتی تری بەجێ].

هەندێ لەم نەریتانە تایبەتین بە ئافرەتان هەروەکو (ئەو جۆرە ئاوازو گریانانەی کە بۆ مردوو دەگوتریو پەروەردەکردنی منداڵ و کۆروکانی «جل شوشتن»و - نان کردن و گەلێکی تریش).

وەهەشیانە تایبەتە بەپیاوان وەك: (باروبوو لێقەوماویو خوێن خۆش کردن و جێبەجێکردنی پیاوکوژی (مەسەلەتی)و ئاهەنگ گێران و بەزم و گەرەلاوژەی دیوەخانانی شەوانی درێژی زستانان و چەندەها نەریتی تر).

ئەوەشمان لە بیر نەچێت هەشیانە بە هەردوولا بەشداری ئەم نەریتە دەکەن و بەهاوبەشییەوە سازی دەدەن وەکو: (ژن هێنان - بووك گواستنەوە - وبەزم و گۆرانییەکانی شاییو هەڵپەرکێی رەشبەڵەك و مردو بە رێکردن و پرسەو ساوارکوتان و ئاموشۆو سەرلە یەکتریدان و رێز لە یەکترگرتن و بەزەیی هاتنەوە بە گچکەو جەژن و گەردەن ئازاییو هەندێ کاری کشتوکاڵیو دەیان نەریتی تری هاوبەش).

بەپێی ئەم لقانەی خوارەوە فۆلکلۆری نەریتی کوردەواریمان دابەش کردووە کە ئەمانەن:-

(١) منداڵ بوون و چۆنێتی پەروەردەکردنی تاکو هێنانە خوارەوەی لەسەر لانك (بێشکە).
(٢) ژن و ژن خوازی (ژن هێنان یا ژن خواستن یان بووك گواستنەوە) وبەزم و گۆرانییەکانی.
(٣) شاییو هەڵپەرکێو گۆرانیو جۆرەکانی لە کوردەواریدا.
(٤) کاسە دراوسێتی یا کۆتکە جیرانە.
(٥) نان کردن و گێرانی بەزمەکانی سەر تەنوور.

(٦) ساوارکوڵاندن و پێویستی‌یەکانی.
(٧) ساوارکوتان و بەزم و گۆرانی‌یەکان.
(٨) دەستار لێکردن و گۆرانی‌یەکانی لەکاتی ئەنجام دانی ئەم کارە.
(٩) ئامۆشۆکردن و سەر لە یەکتری‌دان.
(١٠) نەبوونی‌و لێقەوماوی‌و باروبوو (پیتاك)
(١١) ڕێز لە یەکتری‌گرتن و بەزەیی هاتنەوە بە گچکە.
(١٢) کچ نیشان کردن هەر لە گچکەییەوە بۆ کوڕی منداڵ یا ـ «بن پێشك».
(١٣) باوی ژن و ژن خوازی لەناو هەندێ لە خێزان و هۆزی کوردەواری‌دا.
(١٤) جل شوشتن یا (کۆروکانی).
(١٥) نۆماستانەو فرۆی مانگا «چێل».
(١٦) گوشت بەشینەوە یا خێرکردن.
(١٧) ئاهەنگ و بەزم گێران و گەرەلاوژەی دیوەخانانی کوردەواری.
(١٨) کارە کشتوکاڵی‌یەکان و زبارەو دەستەوایی‌و... گەلێکی تر.
(١٩) جەژن و گەردن ئازایی‌و جۆیەجی‌کردنی دوو بەرەکی‌و ڕکەبەرایتی نێوان یەکتری.
(٢٠) خوێن خۆش کردن و چارەکردنی پیاوکوژی «مەسلەتی»
(٢١) مردن و چۆنێتی بە ڕێ‌کردنی پرسە «تعزیة».[7]

داب و نەریتەکانی کۆمەڵی کوردەواریمان مۆرك و ڕەسەنایەتی‌یەکی نەتەوەیی تایبەتی خۆی هەیەو زادەی باروودۆخی هەزارەها ساڵی ئەم کۆمەڵگایە. زۆر لەم نەریتانە وا خەریکە ڕۆژیان ئاوا دەبێ لەنێو کوردەواریداو لای نەوەی نوێمان. دەچنە دوو توێی لە بیرچوونەوەوە.

یەکێك لەوانە داب و دەستووری شایی‌و زەماوەندی کوردەوارییە، کەوا ئێستا بەرەو کزی‌و نەمان دەچێ‌و (شهر العسل ـ مانگی هەنگوینی) لە شارەکاندا جێگای دەگرێتەوەو، پاشماوەیەکی کەمی ڕواڵەتیی نەریتە دێرینەکەش ناوبەناو لە لادێکان دا بەرێوە دەبرێ بۆ گەرم کردنی کۆڕی شایی‌و هەڵپەرکێ.[8]

ئەمەش نموونەیەکی ئەو گۆرانی‌و بەستانەیە کە لەکاتی شایی‌و هەڵپەرکێی کوردەواری‌دا گوتراون، ئەمانەن هەندێکیان. ئەو گۆرانی‌و بەستانەی کە لەکاتی شایی‌کردندا گوتراون، ئەمانەن هەندێکیان:ـ

دەی دەی دەی دەی
یەك دێ لۆ گۆ وەندی
خالیق بینای بەشیری
عەشقی کیژەکی لێدام
بە دەست و بە کەوگیری
یارم بە کێ دەشپاند
بە خانزادێ هەریری
دەی دەی دەی دەی
لۆت نەمام و لۆت نەمام
لۆت نەمایمە هەی بابە
شەدەکی لەسەری نا
وای لێی دەدا قولابا
چەند جاعیلی لە دێی‌دا
جەرگیان بویتە کەبابا
چەند دەروێشی کەشکۆڵ دار
دەرۆن کەشکۆڵی نابەن
چەند حەجاجی لەرێی حەج
لەبیریان کردیە کابە

لەگەڵ جارانی تریشدا بەسەر وەرزەکانی ساڵ گۆرانیان گوتووە بەتایبەتی بەسەر ئەو وەرزەی کە بووکەکەیان لێ‌گوازتەوە، هەروەکو لەم نموونانەی خوارەوە بۆمان بەدیار دەکەوێت.

بایێ شەمار لە گەروان دێ بە نارە نار
دایکی کیژان ماینێ عەدار
کیژ بالیفەو کوڕ دەچتە پار
* * *
بایێ شەمار بە هاوینێ
دەیدا لە ڕەندەی جۆخینێ
خەو خۆشەو لەگەر هەمینێ
* * *
بایێ شەمار بە پاییزێ
دەیدا لە پەلکی دار گێزێ
خەو خۆشە لەگەر مامزێ
* * *
بایێ شەمار بە بەهارێ
دەیدا لە پەلکی هەنارێ
خەو خۆشە لەگەر خەزارێ
* * *

بایێ شەمار بە زستانێ
ئەیدا لە پەڵکی دارانێ
خمو خۆشە لەگەر نازدارێ
وەگەڵێ کاتێ ترا کەبووك دەگەیشتە جێو لە ماڵەوە بووکانە بووکانمیان

بووکانە بووکانە بووکێ
ماینێ بووکێ زەردە بووکێ
سەر زینی لەوەندە بووکێ
قوناخمان دەربەندە بووکێ

* * *

ماینێ بووکێ گێ هەسانە بووکێ
سەر زینی گۆر باتمانە بووکێ
قوناخمان جاستانە بووکێ

* * *

بەقورە بەقورە بووکێ
دینگاوە بەقورە بووکێ
گەردەن سوسنێ دورە بووکێ
پیرۆزبێ لێت کورە بووکێ

* * *

بە ئاوە بە ئاوە بووکێ
بەرزەوار بە ئاوە بووکێ
گەردەن سوسنێ ساوا بووکێ
لێت پیرۆزبێ زاوا بووکێ

* * *

بە بەردە بە بەردە بووکێ
کەلەشخان بەبەردە بووکێ
گەردەن سوسنێ زەردە بووکێ
لێت پیرۆزبێ پەردە بووکێ

سەرچاوەو پەراوێزەکان
:

(١) عومەر ئیبراهیم عەزیز، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە (١١٢)، کانوونی یەکەم/ ١٩٨٦، فۆلکلۆری کوردی لە روانگەی زاناو رۆژهەڵاتناسان و نووسەرانی کوردەوە، لاپەرە: ٣٠٧

(٢) محەمەد تۆفیق ووردی، نماذج من التراث الشعبي الكردي، چاپخانەی الغري نوێ ـ نەجەف، چاپی یەکەم، ١٩٧٥، لاپەرە: ٤

(٣) گۆڤارێکی خوێندنکارانی ئامادەیی کوردستانی کوران لە هەولێر، بەناوی چوارچرا، ژمارە: ١، ساڵی/ ١٩٧٢/ ١٩٧٣.

(٤) د. عیززەدین مستەفا رەسووڵ، ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی (لێکۆڵینەوە)، بەغدا/ ١٩٧٠، لاپەرە: ١٠

(٥) عومەر ئیبراهیم عەزیز، گۆڤاری ئۆتۆنۆمی، ژمارە (٤) ساڵی حەوتەم، ١٩٨٤، فۆلکلۆری نەریتی کۆمەڵایەتی کوردەواری، لاپەرە: ٩٤

(٦) عومەر ئیبراهیم عەزیز، دەستنوسێك بە ناونیشانی «هەندێ داب و نەریتی باوی کوردەواری، لە ساڵی (١٩٨٦)»وە دراوە بە دەزگای رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی بۆ چاپ کردن، رەزامەندیشی بۆ وەرگیراوە، پێشەکی ئەم پەرتووکەیە.

(٧) هەمان سەرچاوەی پێشوو، دوابەشی پێشەکییەکەی.

(٨) محەمەد حەمە صالح تۆفیق، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٠٣ ـ ١٠٤) ساڵی/ ١٩٨٤، مەلۆیەك لە خەرمانی گۆرانییە میللییەکانی شاییو زەماوەندی ناوچەکانی گەرمیان و قەرەداخ و شارەزوور، لاپەرە: ٢٧٥